

Lokační průlom – proměny v přístupu k lokaci měst ve vrcholně středověkém Polsku

AEM_03g Archeologie vrcholného středověku Evropy

Bc. David Vaněček

Základem tohoto referátu je článek polského badatele S. Gawlase, který nese název *The location breakthrough in the history of town of Central Europe*. Článek ve zkratce pojednává o vývoji starých měst a zakládání měst nových ve vrcholném středověku v prostoru Polska.

Zakládání měst **ve vrcholně středověkém Polsku bylo ovlivněno německou kolonizací**; tato série proměn v přístupu k zakládání měst se označuje jako „lokační průlom“ (**location breakthrough**). V praxi byl přejet model podoby města tak, jak byl definován v německém právním zákoníku. Proces však musel projít určitým vývojem a **německý model byl celistvě aplikován až od poloviny 13. století**. Jednou z otázek je, do jaké míry reflektoval vývoj lokální podmínky – jak se na založení města projeví již existující postupy, jak bylo přistupováno k místním specifickým podmínkám a potřebám, respektive k potřebám panovníka/držitele půdy atp.

Raná urbanizace

Raná urbanizovaná sídliště neměla své vlastní právní instituce a jejich obyvatelé spadali pod jurisdikci kastelána. Místa trhu nebyla považována za zvláštní sídliště, nýbrž za veřejnou instituci. **Tržní právo a jemu podobná práva (např. práva mincmistrů) tak byla vymáhána pouze na daném místě směny v dny**, kdy probíhal výroční trh (jarmark). Později však došlo ke sloučení trhů (*market*) a tržních sídlišť (*market settlement*) – tomuto celku se pak říkalo „*villa* či *civitas forensis*“. Zpočátku měly trhy organizované podle polského práva a trhy organizované podle práva německého fungovat souběžně.

Ve chvíli, kdy se začaly na polském území aplikovat právní postupy z německého prostředí, nejednalo se o nijak celistvý systém. **Termín „lokace“ mohl znamenat jak založení sídliště, tak proměnu územního rozložení sídliště již existujícího, ale i převedení obyvatelstva pod jurisdikci podle německého práva.**

Lokace podle německého práva

V první fázi byla koloniím cizokrajných obchodníků (*tzv. hospites*) udělována právní autonomie pod jejich vlastními správci (starosty). **Ve fázi druhé** probíhala **územní lokace, která zahrnuje veškeré obyvatele pod jurisdikci dle německého práva**. Zpočátku byla hranice mezi „vesnicí“ a „městem“ nevýrazná. Panovníci byli s vydáváním svobod měšťanů obezřetní. **„Post-lokační“ město mělo stále „předkomunální“ charakter a až po polovině 13. století obdrželo náležité samosprávné instituce**. Ke kompletnímu modelu lokace podle německého práva společnost dospěla postupem času. Lokace nového města byla dlouhým procesem, který mohl trvat až několik desítek let.

Rozdílný byl vznik velkých měst, která souvisela s rozsáhlým trhem a ruční výrobou, a sítí menších měst sloužících místním trhům. Ačkoliv malá města vzešla ze sítě trhů, většina z nich vznikla až v době lokace a byla jedním z prvků, který dal vzniknout velkému majetku šlechty. Pozorován byl také vývoj struktury velkých měst. Tendence k větší pravidelnosti postupovala od západu k východu a k jejímu vyvrcholení došlo ve druhé polovině 13. století. Význam měly kulturní změny, které souvisely s příchodem kolonistů. Problematické je, když se odborné práce soustředí na velká centra – obraz lokace je pak do jisté míry zjednodušený/zkreslený.

Proměna urbánní sítě v Polsku a střední Evropě byla součástí většího celoevropského procesu. Vývoj starých center byl na všech místech doprovázen zakládáním center nových. Polský badatel T. Roslanowski srovnával polský prostor s anglickými lokacemi v Anglii, Walesu a Gaskoňsku (JZ dnešní Francie). Upozornil na to, že oba procesy byly až s podivem podobné, i když se odehrávaly prakticky na opačných koncích středověké Evropy. Lokace na západě byla v některých ohledech zcela rozdílná – například v tom, že nově zakládána města zde měla většinou podružný význam. Naopak bylo v Polsku

a okolních zemích mnohem méně tržních míst než například v Anglii. Při výzkumu je tedy třeba brát v potaz existenci regionálních rozdílů a roli místního způsobu organizace, který vycházel z místních zákonů a panovníkova přístupu.

Územní rozdělení kolonizace

Ačkoliv v prostoru německé kolonizace lze zaznamenat určité společné tendence a četné společné prvky, je obtížné mluvit o přijetí nějakého jednotného přístupu k zakládání měst. Urbanizace probíhala různou měrou v různých obdobích a řídila se lokálními podmínkami. **Území, kde probíhala kolonizace, je možné rozdělit na tři celky (zóny): baltský, střední a jihoněmecký.** Země, které na východě sousedily se Svatou říší římskou, tedy podléhaly hned několika vlivům.

Například Maďarsko spadalo podle dostupných dat do jihoněmeckého celku (zóny). Mezi první zahraniční obchodníky patřili krom Židů a muslimů římští „latini“, později v polovině 12. století přicházeli do země také obchodníci německého původu (vrchol jejich příchodu spadá do druhé poloviny 13. století). Změny se obvykle vyvíjely postupně – zpočátku probíhaly individuálně a obvykle nevedly k zásadnějšímu nahrazování starých systémů. Postupem času došlo k etablování následujícího dualismu: na jedné straně existovalo několik desítek měst (**civitates**), která fungovala jako centra dálkového obchodu, na straně druhé pak stovky tržních sídlišť (**oppida**). Tyto územní celky se vzájemně lišily velikostí a rozsahem právní autonomie. Například v Rakousku existuje právní rozdíl mezi oběma těmito typy sídlišť dodnes.

Pro území **Čech** jsou dostupná rozsáhlejší data a přes podobné procesy jsou patrné také některé rozdíly: vzestup českých měst měl mnohem více evoluční charakter. **Badatel J. Kejř přišel s termínem „institucionální město“, které vyčnívá svojí právní autonomií a vlastním správním systémem.** Lokace souvisela s udělováním privilegií. Ta obvykle nebyla doprovázena územními změnami a stará centra si většinou zachovávala svůj nepravidelný půdorys. Sjednocení městské zástavby bylo umožněno díky převzetí církevního majetku, který se stal předmětem povinné směny. Totéž se po roce 1253 týkalo také majetku šlechty. Průlom v lokaci byl proto závislý především na právní složce.

V případě **Brna** je patrné, jak se **privilegium** udělené v roce **1243** později stalo základem pro vznik specifické verze městského práva. Právo založit město náleželo výhradně králi, na pozemcích šlechty se urbánní lokace rozšířily až po roce 1253. K zakládání nových center docházelo od 20. let 13. století, zejména pak na okrajích sídlišť. Výrazy, kterými jsou tato centra opisována v písemných pramenech, podporují jejich tržní povahu: „**villa forensis**“, případně později také **oppidum forense**. J. Kejř považuje sídliště tohoto typu za přechodné stádium mezi vesnicí a městem; ve skutečnosti se však některá z těchto tržních sídlišť postupně proměnila v plnohodnotná města.

Lokace v Polsku

Polsko náleželo do více severně umístěné zóny německé kolonizace. Na západě Polska je u raných lokací výrazný jejich tržní charakter. **Více na severu se objevují specifické vlastnosti v souvislosti s baltskou zónou, jako například raná samospráva.** V porovnání s ostatními zeměmi středo-východní Evropy je situace v Polsku výjimečná svojí jednotností a pravidelností urbánní krajiny, a také homogenitou přístupů komunálního systému. To je alespoň částečně výsledkem lokálních podmínek.

Zejména nutné je vzít v potaz roli existujícího soudnictví čili vévodského práva. Německá kolonizace vycházela z procesu územního dělení Svaté říše římské a samotného vzniku modelu teritoriální vlády. Tento model neustále procházel změnami, které mu přidávaly na efektivitě. **Polsko bylo ovlivněno ranou fází německé teritoriální vlády daleko před přijetím principů kolonizace.** Kvůli potřebě většího počtu vévodských soudů ve 12. století byly přejaty nové modely s využitím místních prostředků. V konečném důsledku Piastovci získali záminku k výraznějšímu využívání zdrojů svých subjektů. Toto se odehrávalo na pozadí systému vévodského práva. **V další fázi (například ve Slezsku již od konce 12. století) roli hlavního nástroje vévodské moci převzal německý model kolonizace.**

Kolonizace a s ní související ochrany změnily povahu rolnických daní a způsobily nahrazení břemen vévodského **práva obilnou a peněžní rentou.** V období kolonizace byl původní systém roboty a naturálních dávek přeměněn na systém rent. **Robotní renta** byla zásadně omezena a objevila se **peněžní**

renta, která fungovala souběžně s naturáliemi, avšak nehrála zásadní roli. Jedná se o starší, nicméně dodnes platné schéma, které však nevystihuje rostoucí význam peněz. Moderně je na místě použít termín „komercializace“.

Vývoj komercializace v Polsku postupoval v následujícím sledu: od přisunu zahraniční měny v souvislosti se zapojením do mezinárodního trhu, přes začátek používání zahraniční měny ve vnitřním výměnném obchodu, později vytvoření vlastního mincovnictví, nasycení vnitřního trhu vlastní měnou, vytvoření lokálních trhů, zintenzivnění monetizace rolnických rent, podřízení struktury a mechanismu směny potřebám měst a výměně na regionálních trzích až po proměnu těchto trhů v propojenou síť tržišť.

Komercializace umožňuje pochopit vzájemné vztahy politických a ekonomických aspektů. Ty rozhodovaly o fungování vnitřní směny a o podmínkách, ve kterých se města mohla vyvíjet. Již od starověku přístup k penězům umožňoval využívání luxusního zboží, což bylo nejdůležitějším faktorem ekonomické politiky elit ve středověku. To obzvláště platí pro oblasti, které byly vůči soudobým ekonomickým centřům na periferii.

Vývoj polského mincovnictví

Počátky mincovnictví v Polsku stojí již v období prvního království, avšak tehdy mělo jen slabé základy a mělo spíše prestižní význam za vlády Boleslava I. Chrabrého (zaniklo kolem roku 1020). **Stabilní mincovnictví přinesla až vláda Boleslava II. Smělého (králem 1076—1079)**. Měna však upadala a podíl stříbra se snižoval. Rychlý přechod na masovou ražbu mincí má znaky násilné monetizace skrze plánované reformy. Tyto reformy byly zprvu zaměřeny na donucení subjektů k používání peněz při stycích s vrchností, a tudíž ke zvýšení panovníkových příjmů. To bylo hlavním účelem mincovnictví **v průběhu 12. a 13. století až do grošové reformy**. Vláda Boleslava III. Křivoústého (1107—1138) je spojena s opakovaným obměňováním měny (**renovatio monetae**). Docházelo k tomu podle daného výměnného kurzu, který byl pro obyvatele více či méně nevýhodný. **Měšek III. Starý** (1173—1177) dělal obměny ještě častěji a započal masovou ražbu **jednostranných brakteátů**. Tento typ měny souvisí s nízkou vyvinutou peněžní ekonomikou a umožňoval panovníkovi lepší kontrolu peněžního trhu. Brakteáty fungovaly jako drobné mince, což se hodilo při transakcích na lokálním trhu – vyžadovaly menší množství stříbra. Pravidelná obměna obvykle znamenala okrádání subjektů a docházelo k ní až dvakrát ročně, případně ještě častěji. To znamená, že musela být založena na silné kontrole běžné sítě trhů v celé zemi. Rychlá a účinná obměna vyžadovala dřívější přípravy nové ražby a značné množství stříbra. **Proto bylo do mincovnictví Měška III. Starého zapojeno mnoho židovských specialistů. Z 68 typů mincí neslo 16 nápisy v latině a 52 v hebrejštině.**

V mezinárodním obchodu a u větších transakcí obecně bylo **využíváno vážené stříbro** v nemonetární formě. Obměna mincí tedy zasahovala především nižší sociální skupiny, které fungovaly na lokálních trzích. Tento druh komercializace musel mít silný rozdělovací účinek na společnost, protože byl vyvolán potřebou platit pohledávky a kupovat sůl. Německý model kolonizace znamenal další možnost zvýšit zisky díky své tendenci ke zvýšení obilných a peněžních rent. Riziko, že dojde k poškození zisků rozsáhlého systému vévodského práva, mělo být zmírněno oddělením nových osadníků od domácího obyvatelstva. Rozšíření kolonizace mohlo být odpovědí na postupující komercializaci.

Vývoj podoby měst

Půdorys nových center byl založený **na tržní ulici**, případně **na čtvercovém trhovém náměstí**. **Geometrické půdorysy se objevují po roce 1250**, ale zůstávaly spíše v menšině. Ve vrcholném středověku se půdorys raných lokací obecně orientoval podle tržní ulice, později mohl být tento tvar nahrazen šachovnicovým systémem, jehož původ je stále nejasný. Na jihu Říše se objevil půdorys podle dvou překřížených tržních ulic kolem roku 1200.; zejména v jižní části Říše pak fungoval půdorys podle tržní ulice i ve 13. století. Předpokládá se, že i v případě malých tržních sídlišť mohl být již ve druhé čtvrtině 13. století půdorys založen na čtvercovém trhovém náměstí. Půdorys založený na tržní ulici však nevedl přímo k šachovnicovému uspořádání s centrálním trhovým náměstím, který už je spojován s rozvinutým modelem města.

Rozvoj lokačního modelu a infrastruktury

Lokační práh byl překročen v Polsku kolem roku 1250, podobně jako v Čechách a Maďarsku, to znamenalo aplikování plně rozvinutého programu lokace měst. V celé střední Evropě došlo k vývoji **městského práva včetně privilegií**, nezávislosti kolonií cizokrajných obchodníků v některých velkých centrech a používání šachovnicového půdorysu za účelem upevnění městského prostoru.

Rozvoj doprovodné **infrastruktury** se udál v souvislosti se zintenzivněním obchodu. V městském prostoru se objevily speciální budovy jako **haly**, pro účely dálkového obchodu byly budovány domy obchodníků. Ve střední Evropě byly jako sklady zboží často využívány kostely, pro potřeby místního obchodu byly dostatečné přenosné banky a stánky, které se nacházely na hlavní ulici. Zahraniční obchodníci měli status hostů (*hospites*), což panovníkovi umožňovalo je brát pod svou ochranu, ale také nad nimi držet rozsáhlou kontrolu. Ve 12. století se v písemných pramenech objevují **masné krámy**, ve 13. století podléhaly městské masné krámy vévodskému monopolu. Vznikající urbánní centra a jejich tržní zařízení podléhaly poměrně výrazné kontrole. Polští vévodové přikládali držení kontroly nad těmito zdroji příjmů velký význam. Na příkladu Wroclawi lze pozorovat, že Jindřich I. Bradatý vykupoval a likvidoval pozemková práva církevních institucí a ve 30. letech 13. století převzal organizaci města.

Nejefektivnějším způsobem získání příjmů z trhu bylo ovládat zařízení, což bylo obzvláště výrazné v Polsku. Nejprve se to týkalo hostinců a tržišť, později masných krámů a prodejních stánků. Ve městech se jednalo o veškeré podniky včetně domů obchodníků, suknářských podniků apod.

Koncentrace tržních zařízení mohla být jedním z faktorů, který podpořil přechod na šachovnicovitou organizaci půdorysu měst. Tímto způsobem organizovaný prostor nejlépe zajišťoval panovníkovy zájmy, jehož cílem bylo získat co největší podíl na ziscích města. Při tzv. velké lokaci Wroclawi roku 1242 využili vévodovi rádcové chaosu, který nastal po mongolském vpádu, a náměstí, síť ulic a domů rozvrhli bez ohledu na předchozí pozemkové poměry. V místě náměstí byly archeologicky odhaleny stopy předchozího osídlení.

Vrchol lokačního vývoje

Završením tzv. lokačního průlomu mohlo být zavedení komunální samosprávy do lokačního modelu. V Magdeburgu vznikla městská rada ve 30. letech 13. století, v Poznani a Krakově pak byl vznik městské rady iniciován hned na počátku lokací.

Proměna hlavních měst vévodství podle lokačního modelu, který se ustálil kolem roku 1250, mohla souviset zejména s novou touhou získávat výdělky v peněžní formě. Prostorové omezení sjednotilo prostor města a sloužilo k zadržení výdělků vévodou.

Lokační města se snažila demolovat pevnosti ve svém okolí, neexistovaly v nich hrady a tato města rychle získávala politickou nezávislost. Na druhou stranu v Čechách existovaly hrady ve většině královských měst.

Shrnutí

Lokační průlom byl dlouhodobým procesem, který započal přijetím **konceptu obchodního typu sídliště** (*villa forensis*) a byl završen vznikem **modelu komunálního města** kolem roku 1250. Po dlouhou dobu však byly využívány oba tyto modely. Druhý model se více hodil pro lokaci větších měst, model první lépe naplňoval potřeby center se složitou obchodní a výrobní funkcí, neboť poskytoval měšťanům větší autonomii. Celkový urbanizační proces v Polsku byl až na oblast Slezska málo kvalitní, neboť se úzce orientoval na potřebu zemědělských produktů na trhu, což nenahrávalo městské řemeslné výrobě.